

П. В. Куфтирєв
кандидат юридичних наук,
докторант Інституту законодавства
Верховної Ради України (м. Київ)

УДК 347.4

ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ДОКАЗОВОГО ПРАВА ЗА ЮРИДИЧНИМИ ПЕРШОДЖЕРЕЛАМИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Проводиться аналіз генези давньоруського доказового права за юридичними першоджерелами слов'ян. Розглядаються наукові погляди щодо цього питання та зроблено висновок про те, що положення давньоруського доказового права мали суттєвий вплив на формування сучасних правових уявлень про юридичне доказування.

Ключові слова: доказове право; давньоруське право; юридичне доказування.

Давньоруське право — термін, яким ми охоплюємо в контексті цієї роботи період розвитку вітчизняної правової системи від найдавніших часів до періоду правління імператора Петра I (Великого); є досить своєрідний юридичний феномен, який не може вписатися у класичні рамки поділу європейського права на загальне англо-сакське право (*common law*) та романо-німецьке право. Спеціалісти справедливо його відносять до “великих правових систем” і відзначають його самотність і своєрідність, а також надзвичайну розвиненість порівняно із варварськими народами тогочасної ранньосередньовічної півночі Європи. Раймон Леже відмічає, що право Київської Русі не було позбавлене самотності, оскільки, з одного боку, складалося з місцевих звичаїв, з іншого, — із візантійських номоканонів. Звичай Києва не були суто племенними звичаями, а територіальними. Їхні положення свідчили про наявність більш розвинутого суспільства, ніж скандинавські чи германські племена тієї епохи. Перша найпростіша кодифікація відбулася у першій половині XI ст. (1018р. — “Руська правда”) [1, с. 201].

Тим не менше, давньоруське право і правова система, яка згодом сформувалася на його базі, завжди тяжіла до романо-німецької правової сім'ї, а отже, і доказовому праву Давньої Русі притаманні усі ознаки континентального права із певними місцевими особливостями. Таку тезу відстоюють Р. Давид та К. Жоффре-Спінозі, які зазначають, що “руська юридична наука багато чого запозичила із візантійського права, тобто із римського права, та із країн континентальної Європи, які притримуються романської системи /.../, але існували оригінальні руські звичаї та акти, як і існували оригінальні французькі і німецькі звичаї /.../, тому не було іншої правової науки, окрім романської, а категорії руського права — це категорії романської системи /.../. Концепція права, яка була прийнята в університетах та юридичній практиці, була романська концепція” [2, с. 118].

Вплив романської правової системи на руське право є безсумнівним. Проте ступінь і методи рецепції дещо різняться із аналогічними процесами у Західній Європі. Так, якщо Західна Європа рецепіювала римське право у власні варварські правові системи через університетських глосаторів та римо-католицьке канонічне право, то проникнення романістики на ґрунт руського права здійснювалось завдяки впливу Східної (Візантійської) Римської Імперії, у сфері геополітичних інтересів

якої перебували слов'янські землі. Таким чином, східні слов'яни опановували певні інститути римського права у греко-римській обробці.

С. Пахман наполягав, що разом із християнською вірою Русь переймала із Візантії і певні юридичні засади, і не тільки церковного, але й світського законодавства, — було прийнято новий християнсько-юридичний елемент [3, с. 33].

Якщо брати до уваги ту обставину, що церковна влада володіла досить широкими повноваженнями у сфері здійснення правосуддя у широкому колі юрисдикції, яке стосувалося не тільки осіб духовних верств, але й інших осіб, які були приписані до церкви, але не перебували у духовному званні, то можна цілком обґрунтовано стверджувати, що багато елементів духовного судоустрою і правосуддя згодом були рецепційовані у світське правосуддя — правила судочинства, основні елементи і форми судового процесу, стадійність процесу та порядок провадження по справах. У зв'язку із цим, С. Пахман стверджує, що немає сумнівів, що візантійський вплив справив свою дію і на центральну частину судового провадження — на систему доказування. Саме цим пояснюється досить швидке зникнення з системи доказів у руському праві ордалій та доказових поєдинків й заміна язичницької клятви на християнську присягу. Саме впливу візантійського елемента (греко-римського права) приписують більш точне визначення умов, якими визначається сила доказів, яка згодом стало проявлятися у праві Давньої Русі [3, с. 35].

Досить цікаві висновки зробила Є. В. Салогубова. Дослідник відмічає, що впродовж усієї історії розвитку вітчизняного законодавства найбільш відчутний вплив римське право справило саме на норми, які присвячені свідкам та свідченням [4, с. 97]. Тобто найбільший вплив на право древніх слов'ян здійснили саме норми доказового права. Так, договір, підписаний Великим Князем Олегом із імператорами Львом та Олександром у 911 році, включав у себе норми римського судового процесу про судові докази. З цього часу клятва, присяга, показання свідків, розшук, огляд починають фігурувати у вітчизняному давньоруському законодавстві як види доказів.

Договори кн. Олега з ромеями слід взагалі відносити до першої письмової згадки про докази у давніх русів. Так, у тексті договору мова ведеться про те, що у всіх судових справах про правопорушення слід визнавати достовірним лише те, що буде виявлене чіткими доказами: “єліко яве буде показаньмі явленіми, да імеєм верное о тацех явленіи” [5, с. 2]. Від позивача ці норми вимагали підтвердити присягою те, що не може бути доведеним іншим способом: “а єму же начнут не яті вери, да клянется часть таб іже іщєт неятью вери”.

Таким чином, договори кн. Олега як перші джерела письмового права на Русі визначали два види засобів доказування: через наявні докази (“показання явленіи”) та через клятви. При цьому науковці дійшли до висновку, що під “показаннями явленіи” слід розуміти не тільки показання свідків та свідчення, але й будь-які докази, які доступні матеріальному представленню у суд та все те, що хоча і не представляється у суд безпосередньо, але може бути сприйнято сторонніми особами, які свідчать про таке суду [6, с. 141]. Відтак, ми можемо зробити висновок, що першою юридичною дефініцією у давньоруській юридичній термінології, яка визначала докази, було “показання явленіи”. Слід зауважити, що такі уявлення про поняття доказового права, які були притаманні договірному регулюванню, певною мірою відображали і юридичну ментальність самих слов'ян, адже будь який договір — результат компромісу між сторонами, які його укладають. Відтак, такі сторони мають погодитись на спільне розуміння понять і категорій, які вживаються у тексті договору, адже жодна із сторін договору (а тим паче міждержавного!) не погодиться застосовувати у ньому поняття, які не є зрозумілими і прийнятними для неї. Таким чином, якщо укладачі цих договорів доволі вільно оперували складними правовими конструкціями доказового права, то слід зробити висновок, що уявлення про доказування у них були. Цю думку також підтверджує і та обставина, що у “Руській

Правді”, яка була укладена сторіччям пізніше, термінологія доказового права і засади доказування не відрізняються від русько-ромейських договорів, а отже, такі засоби доказування не були чужорідними для слов'ян. У текстах договорів прямо згадуються, що вони базуються на “законе Руском” і не суперечать “уставу Рускому”. Це означає, що їхні укладачі вже володіли певними засадами праворозуміння.

Київська держава IX-X ст.ст. була варварським, дофеодальним утворенням, і племенам які його населяли, були притаманні “тваринні” звичаї (як вказує “Руська правда” — “зверінскія”) [7, с. 218]. Значення договорів слов'ян із ромеями (греко-візантійцями), як першоджерел правових уявлень про юридичний побут древніх русів важко переоцінити. Дореволюційний історик В. І. Сергєєвич стверджує: “Значення договорів з греками, як джерел нашого права, зводиться до того, що вони дають нам право, яке просякнуте грецькими поняттями” [8, с. 653]. Таким чином, греко-римські правові уявлення про докази проникли і у правову ментальність слов'ян і були ними засвоєні. Безсумнівно, що ми не можемо вести мову про панівне чи вирішальне значення впливу греко-римського права на руське право, проте, договірне візантійсько-русське регулювання правових засад доказів значним чином вплинуло на формування уявлень слов'ян про докази у праві. Як стверджував В. О. Ключевський, укладачі “Руської Правди”, нічого дослівно не запозичуючи із пам'яток візантійського права, керувалися такими пам'ятками [9, с. 254].

Норми римського доказового права запозичувались і у більш пізні часи. Так норми, які визначали правовий статус свідків у Соборному Уложенні 1649 року були повністю запозичені із римського права, але у візантійській (греко-римській) обробці. Ці ж норми пізніше були відтворені і у Статуті цивільного судочинства, який було прийнято імператором Олександром II під час судової реформи 1864 року.

Цікавою є етимологічна сторона походження юридичної дефініції “доказ”. Саме в українській мові, яка є більш консервативною, аніж сучасна російська мова більш рельєфно проглядаються цікаві юридичні аналогії, які дозволяють більш глибинно розуміти приховану юридичну семантику доказового права. Так, дефініція “доказ” майже у всіх слов'янських мовах співзвучна, має спільний корінь і походить від словосполучення “до” та “казати” [10]. Слов'янський префікс “до”, як і у всіх мовах індоєвропейського походження, означає притягальний напрямок (походить від авестійського і санскритського “da”, давньогерманський, сакський та англосакський відповідник — “to”). Термін “казати” наразі зрозумілий в українській мові без перекладу і означає “говорити” (у російській мові давньослов'янське дієслово “казати — кажж” наразі не вживається). У інших слов'янських мовах це слово зберегло свою первинну етимологію: у болгарській — кажа, казвам; у сербохорватській — казати, кажем; у чеській — kázat; у польській — kazać, każe. М. Фасмер походження цього кореню виводить із давньоіндійського — kācatē — “з'являтися, світити”, що мало продовження, як caṣṭe — “свідчити, бачити”. Варто зауважити, що латинський термін “evidentia” також містить корінь “vidi”, що означає “бачити”. Натомість свідок, як особа, що володіє доказовими відомостями у “Руській Правді”, називається — “видок” [11, с. 48].

На нашу думку, таке етимологічне тлумачення центральної категорії доказового права має істотне значення для усвідомлення історично-правових витоків правосвідомості слов'ян у царині розуміння і сприйняття теорії доказування. Історико-правовий і семантично-лінгвістичний аналіз давньоруського права дозволяє нам зробити висновок, що наявність власного, а не запозиченого категорійного апарату доказового права, суто слов'янської термінології для позначення понять теорії доказування (як то “рота”, “свод”, “очна ставка”, “видок”, “послук”, “полічний доказ”, тощо) свідчить про доволі розвинену систему правових уявлень про теорію доказування у давньоруському праві, адже наявність власної термінологічної бази обґрунтовує припущення про те, що такі правовідносини, як юридичне доказування,

були відомі й активно реалізовувалися в юридичному побуті слов'ян. За великим рахунком, Людвіг Вітгенштейн мав рацію зазначаючи, що межі нашого світу визначаються межами нашої мови, і якщо у мові суб'єкта відсутнє певне поняття, то таке явище відсутнє для особи як таке [12, с. 133]. Якщо у юридичній лексиці давніх слов'ян існували уявлення про засоби доказування та їхнє термінологічне визначення, то це означає, що слов'яни мали певні теоретичні уявлення про зміст доведення фактів і володіли логіко-юридичними конструкціями теорії доказів на відповідному тогочасному історичному рівні. На наявність власної правової системи і перших засад правовідносин вказують слова літописця: “імяху бо обичаї свої, і закон отец своїх і преданья” [13].

Позов або скаргу до суду у термінології Руської правди називали “поклепом”, а “поклепною вірою” називалися ті види “віри” (звинувачення), які не могли бути доказаними звичайними свідченнями [5, с. 17], і тому при провадженні по таких категоріях справ використовувались спеціальні докази (приміром присяга чи поєдинок). У пізніших документах (у Судовнику 1497 року та у Литовських Статутах) — пред'явлення позову іменувалося “сочіті”. Сочити — також означало розшукувати, виявляти, вчиняти розшук.

Досить важливою віхою у становленні доктрини доказового права у її історичному контексті стало видання у 1851 році Семеном Вікентійовичем Пахманом роботи “Про судові докази по давньому руському праву” [3, с. 212]. Як відмічає С. В. Пахман у названій роботі, у родовий, додержавний період розвитку Русі система судових доказів була досить невизначеною, кількість засобів доказування була доволі обмеженою, а більша частина з них навряд чи могла називатися доказами у власному розумінні, панують забобони й омани; при цьому докази, в цілому кажучи, мають безумовну силу, як щодо судового рішення, так і у взаємному їхньому зв'язку; притаманна повна відсутність або ж недостатність визначеності умов, як внутрішніх, так і зовнішніх, від яких залежить юридична сила і цінність доказів.

У другий період (період становлення держави у Київській Русі) — продовжує С. Пахман, — система доказування стає складнішою, особливо через приєднання нових засобів доказування, які раніше були або взагалі не відомі або ж не закарбовані у юридичних пам'ятках; недосконалі форми доказування, такі як грубі забобони, поступово виходять із вживання та зникають; докази повільно втрачають безумовну силу, особливо через протиставлення одних іншим; зрештою, з'являються більш визначені правила щодо умов, як внутрішніх, так і зовнішніх, від яких докази набувають своєї сили [3, с. 3].

При цьому С. В. Пахман однозначно наполягає, що, не дивлячись на певний іноземний (германський) вплив на систему доказового права слов'ян, що стало можливим через тісні стосунки із варягами, все ж таки, система судових доказів у слов'ян була власна, туземна. Науковець вважає, що система засобів доказування, яка відома нам із пам'яток права Давньої Русі вже була до прибуття варягів. Західноєвропейський вплив міг лише стосуватися зовнішніх сторін судових доказів: їхньої форми, способів набуття; але не стосувався їх внутрішньої сторони: значення, сили, цінності, співвідношення, — все це було обумовлено туземним юридичним побутом [3, с. 31].

Еволюція доказового права Давньої Русі за великим рахунком у своїй моделі мало чим відрізнялася від аналогічних систем Західної Європи, адже у період раннього середньовіччя домінувала правова система “варварських правд”, яка була обумовлена спільними соціально-історичними процесами, які відбувалися у народів, що населяли Східну та Західну Європу (Салічна, Германська, Скандинавська, Рипуанська правди, Кароліна тощо).

У додержавний родово-племінний період розвитку організації життя слов'ян судівництво, вочевидь, здійснювалось, як і у інших варварських народів, стихійно за допомогою звичаєвих прото-норм. Головним соціальним механізмом при цьому

була кровна помста, право сильного, самочинство [14, с. 515–516]. Проте, не дивлячись на розгалужене самочинство, сама наявність пам'яток права свідчить про наявність правових уявлень про суд і докази у давніх слов'ян, оскільки сама поява таких пам'яток була б неможлива, якщо б у народу не існувало уявлень про суд [5, с. 1].

Щодо цього, А. Палюмбецький зазначив, що першою формою, у якій проявляється серед народу ідея кримінального права, є помста, яка народжується із суб'єктивного почуття несправедливості, що потерпіли від інших, та необхідності певної за те сатисфакції. Хоча підд'рунтям помсти слугує, без сумніву, темна свідомість, що, безумовно, приписується правом необхідності відплати, вона за самим своїм почуттям, з якого виникає за самочинством у вимірюванні розміру образи та відплати, робиться несправедливістю, що вимагає захисту проти надлишків у відплаті і тому буває причиною частих війн між ображеним та порушником права, які нерозлучні із самочинством [15, с. 5].

Екстраполюючи висновки про судівництво у інших європейських племенах і народах, які перебували на тотожних стадіях соціального розвитку на юридичний побут східних слов'ян, можемо дійти до висновку, що первісним правовим режимом доказування була система вільної оцінки доказів, яка характерна для простих систем ранньодержавного судоустрою. За умов відсутності письмових регуляторів доказування, останнє відбувалось стихійно, керуючись простими закономірностями життєвої мудрості, елементарної логіки, тогочасних соціальних уявлень про істину і справедливість і обтяжувалось певними забобонами, стереотипами, міфологічними уявленнями.

І лише з розвитком і ускладненням суспільних відносин, встановленням організованих форм державної влади, концентрацією прерогатив правосуддя в руках князівської влади доказове право набуває сталості, традиційності, організованих форм та відповідного режиму доказування. Держава намагається надати судовій владі, а відтак, і доказовому праву одноманітності, стандартизованості, єдиноначальності, виробити певні спільні засади судівництва і доказування у всіх просторових межах свого суверенітету. Саме з цією метою і починають формуватися письмові регулятори доказування, що поширюють свою дію на всі межі державної влади. З цього моменту починається розвиток перших засад слідчо-розшукового (інквізиційного) процесу та формальних засад доказування. Л. Т. Ульянова робить висновок, що письмові першоджерела Київської Русі свідчать про притаманність обвинувального судового процесу для судівництва тих часів, а з XV сторіччя процес набуває форм інквізиційного із пануванням формальної теорії доказування. В. А. Новіцький у цьому зв'язку зазначає, що для першого періоду [тобто періоду ранньодержавного неформалізованого доказового права — прим. авт.] характерною є проста і невизначена форма доказів, що пов'язано із великою кількістю доказів та впливом релігії. Для другого періоду [тобто періоду розвиненої форми середньовічного судоустрою і правосуддя — прим. авт.] характерним є ускладнення доказового права. Певні докази зникають, з'являються нові види доказів, правила про зовнішні і внутрішні умови доказової сили [16, с. 13–14].

У додержавний родовий період розвитку Русі досить важко розмежувати судову владу князя та судову розправу, оскільки уявлень про підсудність на той час ще не було сформовано. Поряд із судовою владою князя, досить широко застосовувався самосуд. "Руська Правда" згадує про суд 12 посередників, який був у звичаї русів [3, с. 26]. Із змісту цієї згадки можна дійти до висновку, що такий вид раннього третейського правосуддя застосовувався по справах, які не могли бути вирішені за допомогою доказів, і такий суд виборних цілковито ґрунтувався на їхньому розсуді по совісті, а відтак, засоби доказування були поза межами впливу суду виборних. Але така згадка є досить побіжною й історико-правовою наукою наразі однозначно не встановлено, що у ній дійсно малося на увазі.

На відміну від аналогічних інститутів доказового права у західній традиції

права серед засобів доказування за давнім руським правом досить невиразне значення мало зізнання. Звичайно, що зізнання мало силу безумовного доказу, але у “Руській Правді” про нього згадується лише один раз (“оже кто взищет кун на друзі, а он ся начнет запіраті, то оже нань виведеть послуші” [3, с. 37]), звідки ми робимо висновок, що зізнання було відоме системі засобів доказування Давньої Русі, але не мало вирішального значення.

Судове доказування у варварський період носило стихійно-змагальний характер і характеризувалось пануванням і великим значенням ордалій — “судів Божих”. Не винятком тут була і Русь. Докази видобувалися за допомогою тортурів, випробувань залізом та водою, через присягу (роту). Битва як засіб доказування називалася “судом Божим”: “се уже ми ідѣм на суд Божій”, “а с тем суд Божій вижу, а како Бог разсудіт с ним”, “а нам с тобою, яко Бог даст” і т.п.; переможений вважався винуватим в очах оточуючих, а перемогу над ним та його вигнання вважали праведною карою за гріхи [17, с. 35–36].

У Давній Русі ордалії у формі присяги мали назву “роти” (звідси походить і сучасне слово “рот” як частина обличчя). Первісно рота означала спір, битву і мала значення судового поєдинку як доказу по справі. Рота у значенні присяги (як засобу доказування) почала з’являтися пізніше. У значенні присяги рота вживається у вищезначених договорах русів із візантійцями у X ст., а також у “Руській Правді”. Дієслова “ротітисѣ” та “клястисѣ” у слов’янських перекладах Святого Писання вживаються як тотожні. Складання присяги у давніх літописах визначалося як “ходіті роте”, “водити роте”, “винити в роте”. Поняття “клятва” стало вживатися переважно після введення християнства на Русі. Християнізація Русі запровадила у юридичний обіг такі форми присяги, як “віра” та “хресне цілування”. Зрештою, приблизно у кінці XVII ст. вжитковою стає дефініція “присяга”, яке, вочевидь, має польське походження. У деяких грамотах XVI ст. поняття “рота” замінюється словом “шерть”, які є тотожним [18].

За договірним греко-руським правом рота застосовувалася у таких випадках: при недостатності чи неповноті інших доказів; при неспроможності боржника, який давав клятву, що в нього немає іншого майна; на підтвердження втечі раба в іншу країну, якщо він не відшуковувався.

За “Руською Правдою” рота застосовувалася у позовах, які випливають із договорів, що вчинені без присутності свідків (приміром, позика між особами торгівельного стану, позика із відсотками не вище трьох гривень); по справах, що виникають із злочинів, коли учасники судового розгляду не могли знайти необхідної кількості послухів, і при цьому ціна позову не перевищувала двох гривень; по справах про особисту образу іноземців, які замість представлення послухів мали складати присягу. Якщо хтось придбав чужого холопа, як добросовісний набувач, він мав присягнути, що купив його добросовісно і не знав, що він був чужим.

Рота слугувала і як допоміжний доказовий засіб при поєдинку для встановлення істини.

За “Руською Правдою” свідчення послухів завжди завершувались ротою. “Руська Правда” покладає обов’язок скласти роту у певних випадках на позивача, у інших — на відповідача, а іноді такий обов’язок визначався своєрідним жеребкуванням. Особиста присяга позивача чи відповідача завжди мала вирішальне значення, а при присязі свідків можна було переходити до інших видів “суду Божого”.

Форма роти, яка дійшла до нас із договірного греко-руського регулювання диференціюється в залежності від конфесійної приналежності особи, яка на ту пору мала істотне значення для визначення правового статусу особи. Рота для поганців (язичників) полягала у тому, що вони мали покласти всю свою зброю та золото на землю, а потім вимовлялася клятва, що полягала у покликанні страшних покарань на голову порушника. При цьому клялись своєю зброєю та богами Перуном та Велесом. Християни присягалися чесним хрестом та церквою Св. Іллі та цілували

хреста. І при цьому на порушника присяги покликалося вічне прокляття Боже. Судова рота, скоріш за все, проголошувалася при великому скупченні народу на торговельних місцях.

Поступово, із розвитком правовідносин рота, як поєдинок поступилася місцем роті-присязі і істотно обмежувалася. Поєдинок як доказ правоти по справ носив назву — “поле”. Поволі роті надавалося значення лише як виключному засобу, який міг застосовуватись лише при відсутності інших доказів. Присяга допускалася за позовами, які перевищували одну гривню і лише для повнолітніх осіб і не більше трьох разів у житті. У певних випадках цілування хреста допускалося родичами або іншими людьми замість своїх господарів. З часом “ротніми уроками” стали іменуватися судові видатки і збори по справам, які вирішувались за допомогою присяги.

Іншим засобом доказування, правовий режим якого було визначено у “Руській Правді”, були свідчення — показання свідків. Як і у більшості тогочасних народів, у русів свідченням було приділено значної уваги і вони вважалися найбільш валідними доказами з точки зору доказової сили. Показання свідків вважалися безумовними доказами і презюмувалася щирість свідчень.

Здійснюючи порівняльний аналіз між давнім руським правом та правом давніх германців, А. Палкомбецький дійшов до висновку, що саме у “Руській Правді” можливості доказування за допомогою свідчень були набагато ширшими, аніж за давнім германським правом, згідно з яким, у загальному складі судових доказів свідчення допускалися лише як виняток, в більшості випадків переважно свідчення не допускалися як докази. У давніх германців свідчення як виняток допускалися лише по спорах про нерухому власність, тоді як у кримінальному судочинстві взагалі не враховувались [15, с. 19-20]. У цьому відношенні традиції давнього руського доказового права ближче за духом до давнього англо-сакського права, де доказова база свідчень була значно ширшою.

“Руська Правда” надавала широкі можливості для доказування за допомогою показань свідків у значному колі правовідносин. В. Демченко виділяє такі групи правовідносин, за якими допускалося доказування за допомогою свідчень:

- за позовами, що випливають з договорів позики у випадках, якщо відповідач заперечує проти повернення боргу (за винятком договірних зобов’язань купців, які допускали свою позицію за допомогою роти). “Руська Правда” встановлювала укладати боргові зобов’язання в присутності свідків;

- за позовами про особисту образу (заподіяння тілесних ушкоджень). “Руська Правда” зобов’язувала позивача представити свідків, якщо на тілі потерпілого були відсутні зовнішні ознаки заподіяння йому шкоди (рани, синці, забиття, вибиті зуби, вирвана борода тощо);

- по спорах про приналежність речі [5, с. 34–36]; за позовами, що випливають із купівлі краденої речі (свідки були необхідні для підтвердження показань про те, що річ є краденою);

- свідки вимагались при купівлі холопів;

- за позовами про “смертовбивство”, а також за всіма тяжбами про татьбу та поклепи;

- за позовами спадкоємців про розтрату їхнього майна опікуном [3, с. 46].

“Закон судний людем”, який у XIII ст. увійшов до широкої редакції “Руської Правди” і використовувався поряд із нею (а згодом став основою Кормчої Книги¹), прямо вказує князю “не судіти без свидетелей многи” та “без послуха не осуждати”. Більше того, це пізніше джерело руського права містить конкретні статті, які називаються “о судье и послуех”, “о свидетель”, “о послушевстве” [3, с. 46]. Поняття “свідок”, на

¹ Як і в свою чергу були рецепцією візантійського Номоканону та Еклоги (Судовника імператора Костянтина) і фактично відображають ступінь впливу греко-римського права на Русь і фактично є нічим іншим, як адаптованим перекладом греко-римського законодавства.

“о судье і послуех”, “о свидетель”, “о послушестве” [3, с. 46]. Поняття “свідок”, на відміну від видока і послуха, вперше зустрічається саме у “Законі суднем людям”.

Свідками за “Руською Правдою” могли бути тільки особисто вільні люди (що притаманне і для римського права, і для давньогерманського, і англо-сакського права). Кабальні люди, закупи і холопи не володіли доказовою правосуб’єктністю: “Те тяжи все судяты с послухи свободными”. Інша норма “Руської Правди” також доволі категорично зазначала: “Холопу на правду не вилазити”, а звільнення від обов’язку свідчити у суді звучало як “послушство на холопа не вскладають”. Тільки у якості винятку, за відсутності інших засобів доказування допускалися до свідчень тіуни боярські, а за позовами по невеликих сумах допускалися закупи.

Довіру до свідка забезпечувало добре ім’я та відповідна репутація особи. Така норма є паралельною із римським правом, хоча і прописана була не так чітко, як у римському законодавстві. Це впливає із найменування свідків “добрими людьми”. Сторони зобов’язані були представляти свідків із належною репутацією: “искати послухов істови, боящася Бога, нарочити ні мерзості, ні лукавства”. Особи, які були помічені у привласненні чужого майна вважалися не моральними і їх показанням, як свідкам, не можна було вірити: “оже человек полгав куні у людей, побезжит в чужоу землю, вери ему неяти как і татю”.

Давньоруське законодавство розрізняло два види свідків залежно від джерела отримання ними інформації, що могла визнаватися доказовою: “видоки” — очевидці певних подій, та “послухи” — особи, які отримали інформацію з чужих слів, тобто “по слуху” [16, с. 14]. При цьому руському праву був притаманний класичний інститут усунення від свідчень осіб, які мають певні психо-фізичні вади: сліпих, глухих, розумово відсталих; а також відсторонення свідків, які є родичами, близькими, або перебувають у ворожих, неприязних стосунках із учасниками процесу, мають іншу зацікавленість у вирішенні справи [19, с. 152].

Послухи не могли свідчити у тих обставинах, де обов’язковими визнавалися свідчення тільки видоків: “Послухи да не свидетельствуют глаголяще: яко слишахом от кого, се должна суть в сего причасника; аще князь суть иже свидетхльствуют да не послушают их: не суть бо самі виделе”. Таким чином, в цій нормі можна побачити перші уявлення про належність доказів, які визначали, що певні факти можна доводити тільки за допомогою визначених доказів.

Досить розгалужене дослідження правового статусу свідків та правового режиму свідчень як доказів у давньоруському праві провів українсько-російський вчений Василь Демченко, який за результатами проведеного дисертаційного дослідження у 1859 році опублікував у Києві працю “Историческое исследование о показаниях свидетелей, как доказательств по делам судебным по русскому праву до Петра Великого” [5, с. 108]. За його дослідженнями у “Руській Правді”, окрім послухів та видоків, свідків називали і просто “лиди” або ж “вільні мужі”, а в одному із численних списків “Руської Правди” (всього їх було більше 100) ним було виявлено навіть вживання юридичного терміна “свідки” (у більш пізній широкій редакції Руської Правди, яка поєднувалась із “Законом суднем людем”). При цьому, на відміну від послухів і видоків, “людьми” у “Руській Правді” визначали тих свідків, які свідчать про обставини, які відомі всім, тобто загальновідомі обставини, що відомі необмеженому колу осіб.

В. Демченко уточнює класифікацію свідків за “Руською Правдою”. На його думку, видоки — це свідки, які є очевидцями (як це було зазначено вище), а от послухи — це свідки, яких сторони спеціально запросили бути свідками укладання певних угод чи вчинення правочинів, тобто ті, які слухались запрошення контрагентів бути присутніми при певних обставинах. Хоча при цьому істотної різниці у процесуальному статусі між різними категоріями свідків у “Руській Правді” не спостерігається.

Окрім того, свідки з боку відповідача, які допомагали йому зняти з себе віру (звинувачення) і очиститися від звинувачень носили назву “помощнікі” та “очістнікі”.

Але це була особлива категорія свідків, які не свідчили про факти, які їм відомі по справі, а скоріше давали якісну характеристику особі, яка бере участь у справі, немовби допомагаючи їй голосом, перекикуючи свідків протилежної сторони.

“Руська Правда” не обмежувала роль свідків лише роллю осіб, які надають свідчення по справі. Подекуди вони допускалися до вчинення певних процесуальних дій. Сюди належить вирішення процесуальних питань, які “Руська Правда” віддавала на розв’язання самих сторін без участі суду чи іншого державного органу. Іноді свідкам віддавалося право виконання судового рішення.

Регулювалися у давньоруському праві, хоча і побіжно, і питання достатності доказів. Так, по справах про образу достатнім вважалось привід не менше двох свідків, а по справах по звинуваченню у вбивстві (віра) — не менше семи свідків: “аще буде послухов 7 то ті виведут віру” [7, с. 36].

Відоме давньоруському доказовому праву було і здобуття доказів на гарячому. Такі докази “Руська Правда” називає “полічніє”. Так, безсумнівно вважалось наявність зброї у володінні обвинуваченого на момент вчинення вбивства, якщо обвинувачений не міг дати розумного пояснення, яким чином зброя опинилася в його руках. Якщо обвинувачений давав свідчення на особу, яка гіпотетично передала йому таку зброю (“полічний доказ”), то “Руська Правда” вимагала від суду вчинити “свод” — зведення обвинуваченого із особою, яка причетна до справи, в сучасній термінології це був прообраз очної ставки.

Безсумнівними доказами також вважалися видимі сліди тілесних ушкоджень: рани, забиття та інші, які отримали самостійну назву “знаменія та сліди” [20, с. 431].

В. В. Бабенко вважає, що у період дії “Руської Правди” існував класичний змагальний процес із процесуальною рівністю сторін та пасивністю суду. Судочинство було гласним, відкритим для народу, мало усний характер. Суд порушував провадження по справі тільки за наявності позову. “Руській Правді” не було відомо поняття “відповідач”. Оскільки це законодавче джерело визнавало процесуальну рівність сторін, ототожнювалося поняття кожної із сторін, називаючи й ту й іншу “позивачем”. Сторони зобов’язані були самостійно встановлювати фактичний склад обставин по справі, визначати предмет доказування, а також збирати й надавати докази по справі. Суд лише здійснював оцінку зібраних і наданих сторонами доказів і виносив рішення [21, с. 13].

У залежності від категорії справи та виду засобу доказування надання доказів здійснювалося позивачем або відповідачем. Так, за позовами про порушення прав та розтрату майна справа вирішувалася на підставі показань свідків, які надавалися до суду позивачем (ст. 99 “Руської правди”). По спорах про право власності на земельну ділянку, а також спорах, що впливають із договорів купівлі-продажу, обов’язок по доказуванню покладался на відповідача (ст. 31 “Руської правди”). На відміну від показань свідків, право вибору присяги й судового поединку як доказу за загальним правилом належало відповідачу.

Також, на відміну від доказового права багатьох західних народів, у русів випробування залізом (ордалія) не вважалось основним доказом факту, і використовувалося лише як допоміжний доказ [5, с. 20].

Увесь процес поділявся на виконання окремих дій або їхнього комплексу. Докази надавалися суддям, записувалися дяками й доводилися до відома протилежної сторони. Пасивність сторін розглядалася як відмова від здійснення процесуальної дії. Так, чинним у той час законодавством передбачалося, що якщо сторона у встановлений термін не викликає на очну ставку свідків або іншу сторону, то спір підлягає вирішенню на користь другої сторони [21, с. 13].

Таким чином, за висновком В. А. Новіцького публічний судовий процес (оскільки здійснювався на княжому дворі) за “Руською Правдою” спирався на цілу розроблену систему доказів: показання свідків (видоків та послухів), полічні докази, очні ставки (свод), ознаки правопорушень (знаменія та сліди), роту (присягу), суд

Божий (ордалії) [16, с. 17].

Із розпадом Київської Русі і татаро-монгольською навалою формування доказового права на землях України пішло іншим шляхом, аніж у руських землях під владою Москви. Якщо “Руська Правда” була єдиним джерелом права для усіх східно-слов’янських земель, то після руйнації єдиної Київської держави формування правових систем здійснювалось диференційовано. Так, якщо на півночі джерелами доказового права ставали норми судівників, соборних уложень та законодавства московських царів, то на теренах України довгий час систему писаного права становили Литовські Статути, які і визначали основи судівництва і доказування.

Ми не можемо погодитись із певними положеннями дослідження В. В. Бабенко, яка включила до першоджерел формування доказового права України Судівник 1497 р, Судівник 1550 року та Соборне уложення 1649 року, адже вони не діяли на території України, яка на той час ще не була приєднана до Московського царства.

Основним кодифікованим джерелом права в Україні у період пізнього середньовіччя стає Литовський статут, або, як його офіційно іменували, Статут Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Статут видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 років. Підґрунтям для підготовки Литовських статутів стали “Руська Правда”, звичаєве українське, литовське, білоруське і польське право, відповідна судова практика та різноманітні судівники.

Перший або Старий Литовський Статут, схвалений у 1529 р. на соймі у Вільні, складався з 243 артикулів (за Слуцьким списком — 272), об’єднаних в 13 розділах, в яких були зібрані норми судово-процесуального, кримінального, цивільного й господарського права, поруч з основними засадами державності. Другий Литовський Статут, який через особливу роль волинської шляхти при його укладанні називався Волинським, схвалений у 1566 р. (367 артикулів у 14 розділах). Третій Литовський Статут (488 артикулів в 14 розділах), складений після приєднання Великого Князівства Литовського до Польщі (Люблінська унія 1569 р.), був затверджений Жигмонтом (Сигизмундом) III Вазою, великим князем литовським (і польським королем) у 1588 р.

Всі три редакції Литовських Статутів були написані тодішньою “руською” канцелярською мовою. Дві перші редакції з’явилися в рукописній формі, а третя — надрукована у Вільні. У 1614 р. з’явився перший переклад Литовського Статуту польською мовою у Вільні; 1811 р. Статут перекладено на російську мову (з польського тексту). Литовський Статут був одним з джерел, що були використані при укладенні кодексу царя Олексія Михайловича (“Соборное Уложение”) в 1649 р.

Впродовж кількох століть Литовський Статут був основним збірником права на Україні, навіть у тій частині, яка була приєднана до Польщі. Він був головним джерелом українського права на Гетьманській Україні і становив основне джерело кодексу “*Права, по котрым, судится Малороссийский народ*”. На Правобережній Україні Литовський Статут діяв аж до скасування указом царя Миколи I з 25 червня 1840 р. Деякі закономірності Литовського Статуту були внесені до збірки законів Російської Імперії і зберегли законну силу в Чернігівській і Полтавській губерніях аж до 1917 р.

Якщо ми звернемося до першої редакції Статуту 1529 р., який мав назву “Закони, які дані державі Великому Князівству Литовському, руському, Жемайтійському та іншим Світлішим Паном Сигизмундом, Божою милостю Королем Польським, Великим Литовським, Руським, Пруським, Жемайтійським, Мазовецьким та інших”, то побачимо, що цей документ надзвичайно насичений нормами доказового права. Вважалося, що Литовський Статут на свій час був одним з найпрогресивніших кодексів Європи.

Так, стаття (артикул) 1 Статуту 1529 року чітко встановлює обов’язок князівського суду доказувати вину: “... ми нікого не будемо карати будь-яким грошовим штрафом, смертною карою, в’язницею чи конфіскацією майна, лише

після того, як позивач і відповідач особисто предстануть перед судом і через явний розгляд у відповідності з настановами християнського права *кінцево була доведена їхня вина* (*“достаточне нарешті будуть поконані” — курс. авт.*), але тільки після суду та такого доказу вини, відповідно до звичаю християнських прав вони повинні бути засуджені та покарані у відповідності з тяжкістю їх злочинів”².

Взагалі, майже кожна стаття (артикул) Статуту просякнута ідеями доказування, визначаються засоби і методи доказування, детально описуються докази та способи їх представлення, визначаються обов’язки доказування.

Так, стаття (артикул) 2 Розділу 7 Статуту, що визначає відповідальність за насильство, побой та вбивство шляхтичів, називається “Про докази насильства, як воно має підтверджуватись, і як воно має оскаржуватись”. Зокрема у цій нормі зазначено: “Якщо б хто напав на чийсь дім і вчинив вбивство, то проти цього насильника вимагається такий доказ. Якщо хто напав би на чийсь дім і когось поранив чи вбив, то потерпілі з цього дому одразу після нападу повинні повідомити про таке своїх найближчих сусідів і показатися їм, від нашої влади взяти вижа (чиновника), який буде поблизу, та показати йому сліди насильства, рани чи вбитого. Якщо насильник не зізнався би, то той, хто наразився на напад буде мати перевагу його викривати через околицьких сусідів та вижа, а сам повинен при пораненому з його дружиною, якщо він дітей не мав би, а якщо й були дорослі діти, то з дорослими дітьми та слугами і челяддю, а якщо не було б слуг, то з двома співприсяжниками він повинен на тому присягнути. А той, хто скоїв напад, повинен бути засуджений до смертної кари як насильник”.

Виходячи з того, що Литовський Статут є більш пізньою пам’яткою права, аніж, приміром “Руська Правда”, то правові ідеї доказування у ньому розвинені більш стало і досконало, що відповідало більш розвиненим уявленням законодавця про доказове право. Так, Литовський Статут містить вимоги до належності і допустимості доказів по справах про насильство: “Якщо хтось притягнув до суду іншого за напад, то він зобов’язаний доказати своє обвинувачення свідченням, що заслуговує довіри. А якщо він свідка не має, але залишилися сліди цього насильства, тоді він сам буде доказувати вину відповідача своєю присягою. Але якщо він допустив би відповідача до присяги і той хотів би присягнути про свою невинуватість, а відповідач, який порушив справу про насильство, присягнути не схова, то з відповідача повинен бути зняте обвинувачення у скоєнні насильства”.

Також Литовський Статут досить чітко визначає систему доказування володіння власністю за набувальною давністю, і така норма згодом увійшла із певними видозмінами у вітчизняне цивільне законодавство: “також постановляємо, що кожний, хто володіє по праву спадщини чи придбання або також по земській давності, першим повинен обґрунтувати своє право на володіння переконливим доказом, тобто свідченням достойних людей, шляхтичів чи документів, чи інших більш достойних людей, близьких сусідів; чиї свідки будуть більш достойні, ті відповідно до давнього земського звичаю можуть свідчити без одноосібної присяги, і за їх свідченням сторона, яка доказує своє право, володіння своє зберігає; інша ж сторона, якщо побажає, може стягувати судом”.

Цікавим положенням, з точки зору доказового права, у цій нормі є формула, згідно із якою документи як засоби доказування фактично прирівняні за доказовою силою до свідчень “достойних людей і шляхтичів”. Таким чином, ми можемо екстраполювати те, що документальні докази вимагаються у випадку доказування лише людьми менш шляхетного походження, а у випадку свідчень словом шляхтича — документ не вимагається.

У цьому зв’язку досить наочним може бути відомий історичний приклад судової тяганини між сотником Богданом-Зіновієм Михайловичем Хмельницьким та шляхтичем, чигиринським підстаростою (субпрефектом) Данилою (Даніелем)

² Тут і надалі Литовські Статути цитуються за [27].

Чаплинським. Цей судовий спір, як відомо, став відправною точкою для розгорнення війни між Україною та Польщею. Але ці події стали предметом детальної уваги істориків, юридична ж наука залишила поза увагою цікаві аспекти цього судового розгляду. Хоча, що стосується юридичної чистоти цього прецеденту, то з юридичної точки зору, Б. Хмельницький таки програв цю справу у судових інстанціях. Справді, Хмельницький не мав доказів на підтвердження законності володіння хутором Суботів (слобода Новоселище), його правовстановлюючим документом був лише королівський привілей (мандат), який був наданий ще батькові Михайлові Хмельницькому (який спочатку був осадчим — тобто організатором заснування нових поселень, а потім набув посади чигиринського підстарости — замкового урядника) за сумлінну службу королем Владиславом IV за сприяння чигиринського старости Яна (Івана) Даниловича у 1616 році, клієнтарієм (вассалом) якого він був, але цей привілей (мандат) відповідно до тогочасного законодавства повинен бути затверджений Сеймом (парламентом Речі Посполитої).

Річ у тім, що землі, які передавалися старостатству за сумлінну службу за тодішнім законодавством не передавалися у спадкову власність, а надавалися Михайлові Хмельницькому у пожиттєве користування. Богдан справді отримав від Владислава IV привілей на успадкування від батька своїх земель, але не потурбувався про проходження процедури у Сеймі. Відповідно до системи доказів, яку біло описано вище, Хмельницький викликав Чаплинського на Суд Божий — поєдинок, але відповідач знехтував таким способом доказування, вдавшись до нечесних методів — влаштувавши засідку позивачеві.

Відсутність затвердження Сеймом володіння Хмельницького у Суботові, і стала підставою для того, щоб сенаторський суд у Варшаві не визнав права власності Б. Хмельницького на цей маєток. У судовому рішенні вказувалось, що король не має право відчужувати у приватну власність державне майно без погодження із Сеймом. У якості компенсації Б. Хмельницькому було присуджено 130 злотих. Слід зауважити, що рід Хмельницьких також був шляхетського походження (з люблінського воєводства, герба “Абданк”), тому це був суд рівних шляхтичів. Судовий розгляд пройшов дві інстанції — чигиринський суд і суд у Варшаві, а також Хмельницький особисто лопотав про образу королю як найвищій інстанції, але сатисфакції не отримав, оскільки король визнав свою безсилість перед рішенням сенаторського суду [13; 22, с. 15–16; 23; 24, с. 7–11; 25; 26; 27].

Принцип дотримання рівності сторін у наданні доказів підтверджується і тією обставиною, що і Чаплинський і Хмельницький були християнами католицької і православної деномінації. Відповідно до Литовського Статуту свідчити у суді могли лише християни. При цьому формально проголошувалась рівність поміж католицькими і православними учасниками судового процесу: “Також постановляємо, що свідками по справі про землю і про докази права на володіння землею не можуть бути ані євреї, ані татари, тільки християни латинського та грецького віросповідання. Але й із цих християн по справах про землю і про володіння землею повинні бути допущені у якості свідків тільки ті, які щорічно бували у своїх плебанів (католицьких приходських священників) чи попів на сповіді та приймали причастя, користуються доброю славою у своїй окрузі, не були задіяні ані у крадіжці, ані у підробці чогось. Ті ж християни, будь то латинського чи грецького віросповідання, які не причащаються і не можуть до сповіді, не мають допускатися свідками у суд по справах про землю” [28].

Таким чином, Литовський Статут встановлював вимоги щодо належності і допустимості свідків залежно від релігійних переконань особи, що відповідає тогочасній практиці, яка була розповсюджена майже у всіх європейських країнах, адже на ті часи ще не відбулась секуляризація законодавства і відділення канонічного права від світського, які сприймалися як одне ціле.

Цікаво Литовський Статут підходить до розв’язання питання про дифамацію (опорочення) свідків і при цьому встановлює норму про кількість свідків: “Якщо б

хтось без належних підстав опорочив свідків позивача, тобто якщо б позивач у відповідності із законом представив 18 свідків, а відповідач не вибрав би з цих 18 свідків 6, які заслуговують довіри, та давав їм відвід з метою перешкодити вирішенню судової справи, а позивач не забезпечив себе іншими свідками, й через це він змушений був би програти свою справу у цей кінцевий строк, то він має право тут же у суді відстояти своїх свідків. І якщо судді визнають, що відповідач безпідставно опорочив цих свідків та дав їм відвід, а свідки виправдаються, то відповідач кожному з опорочених ним свідків у відповідності з їх походженням зобов'язаний буде дати винагороду: шляхтичу, як шляхтичу, селянину, як селянину, стільки, якщо його поранили би”.

Надалі Литовський Статут встановлює норму про те, що у випадку відведення усіх свідків через їх опорочення на сторони покладається обов'язок представити інших свідків, які заслуговують на довіру. І саме такі свідки приводяться до присяги.

Литовський Статут використовував весь арсенал засобів доказування, які були відомі тогочасній юриспруденції: свідчення, присягу, тортури, ордалії, поєдинок, документи, речові докази тощо.

Щодо речових доказів, Литовський Статут встановлює норму доказування на гарячому при крадіжці: “Якщо б хтось виявив свої вкрадені речі у чийогось слуги чи підданого як у спадковій садибі, так і десь у іншому місті, то ту людину, у якого знайдена вкрадена річ, потрібно вести до пана та просити задоволення. А якщо він не отримав би відшкодування, тоді той, у людини якого знайдена вкрадена річ, буде зобов'язаний відповідати з цього приводу перед нашим урядником і того крадія поставити перед судом”, “також постановляємо, що якщо би хтось завідомо приховував упійманого на гарячому крадія чи дозволив йому жити у своїй садибі, чи явного крадія викупив своїми грошима від шибениці, то такий, якщо би це було доказано належним чином, буде зобов'язаний відшкодувати всю шкоду, яку спричинив крадій, який переховується у його садибі”.

Що ж стосується викриття на гарячому шляхтича, то питання доказування за Литовським Статутом вирішується дещо іншим чином: “... якщо якийсь шляхтич перед судом був би звинувачений у крадіжці без поличного у перший раз, тоді такий, якщо поличного при ньому не виявлять, має доказати свою невинуватість своєю одноосібною присягою /.../”; “... якщо шляхтич був вдруге звинувачений без поличного у крадіжці, тоді він повинен доказувати свою невинуватість своєю присягою вже з двома рівними собі шляхтичами, які користуються доброю славою”; “... якщо ж той же шляхтич без поличного був звинувачений у крадіжці втретє, тоді він, як сьомий із шістьма рівними собі шляхтичами з непорочною честю, повинен виправдовуватися своєю та їх особистою присягою. А після четвертого звинувачення він повинен бути повішаний як крадій”.

У випадку ж упіймання на гарячому і виявлення предмета крадіжки у помешканні крадія (незалежно від походження), такий злочинець за Литовським Статутом повинен бути страчений через повішання.

Литовський Статут вирішує питання належності і достатності доказів досить дискретно, віддаючи це питання на розсуд суддів, які, власне, і компетентні визначити достатність доказів: “Якщо би якимось людиною, що викликає підозри була запідозрена як крадія та представлені докази були б належними, тоді той, хто викликає підозри повинен бути підданий тортурам”. “Упійманому на гарячому крадія протягом дня дозволяється катувати тричі, але з тим, щоби його не скалічити. А якщо він під тортурами не зізнається у крадіжці, то той, хто віддав його на тортури має йому компенсувати: скільки разів його будуть катувати, за кожне катування по полтині грошей ...”.

З точки зору генези доказового права, Литовський Статут, як бачимо, був більш довершеним нормативним актом, а його життєдайність підтверджується досить тривалим терміном чинності, що означає, що він пройшов випробування часом. Так, якщо “Руська Правда” була інкорпорацією доказових звичаїв, які виникли

ще за часів родово-племінного укладу життя слов'ян, то Литовський Статут вже був актом суто державно-владної організації, хоча і враховував доказові звичаї народів, які населяли Литовсько-Польську-Руську державу. Спеціалістами Литовські Статути визнаються одними із найкращих кодексів Європи на свій час, а у преамбулі сучасної Конституції Литви Литовські Статути визнані фундаментом, на якому ґрунтується право сучасної Литовської Республіки [29, с. 635-636].

Саме на Литовських Статутах ґрунтувалися спроби кодифікувати українське доказове законодавство у більш пізні часи. Так, у 1743 році було підготовлено київським професором А. Ф. Кістяківським збірка законів “Права, за якими судиться малоросійський народ”, але через значні відмінності, які були у цьому законопроекті, порівняно із законодавством російським “Права, за якими судиться малоросійський народ” [30], так і не були запроваджені у дію, залишившись лише пам'яткою правової думки і узагальненням діючих тенденцій права, а не діючою нормою. Вочевидь, відсутній сенс аналізувати у рамках цієї роботи цю пам'ятку правничої думки, адже вона складається із трьох книг: Литовського Статуту, Саксонського Зерцала, а також польської Книги Порядку. За аналогічною структурою побудовані й інші спроби кодифікувати українське право: складений 1750 р. юристом Федором Чуйкевичем збірник законів “Суд і розправа у правах малоросійських”, складена О. Безбородьком у 1767 році збірка “Екстракт малоросійських прав”. Але, будучи узагальненнями правових традицій в Україні, вони можуть слугувати джерелом для усвідомлення правового режиму доказування, який був панівним у ті часи для українських автономних територій Російської Імперії.

Так, “Суд і розправа у правах малоросійських”, складена бунчуковим товаришем і кандидатом у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевичем, є результатом його приватної кодифікації українських правових традицій і складається з 9 розділів, перший з яких називається — “Про докази”. Офіційна авторська назва цього документу “Суд і Розправа у правах Малоросійських широко на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексерпті, для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного вжитку малоросіянами списана від Різдва Христового 1770 18 жовтня” [31, с. 138–140]. У травні 1752 року Ф. Чуйкевич передав результат своєї кодифікації гетьману К. Розумовському, і хоча він і не був прийнятий, але широко застосовувався у якості допоміжного джерела для посилення у судових інстанціях тогочасної Гетьманщини. Система доказування у цій збірці ґрунтувалась на ідеях Литовського Статуту, але була подана у більш концентрованому вигляді — у якості окремого розділу.

Менш системно норми доказового права було викладено у Екстракті малоросійських прав члена Генерального суду О. Безбородька (у подальшому став канцлером Російської Імперії). Норми про доказування містилися у четвертому розділі “Про порядок ведення справ” і в принципі також ґрунтувалися на традиціях, закладених у Литовському Статуті [32, с. 351–356]. І хоча цей документ також не було затверджено, але він став підґрунтям для прийняття “Екстракту із указів, інструкцій та установлень” 1787 року та “Настанови про управління губерніями” (1775 р.), які були прийняті на загальноімперському рівні. Таким чином, ідеї кодифікації українського права стали підґрунтям для прийняття законодавства усієї Російської Імперії [31, с. 60].

Таким чином, викладене дозволяє нам зробити такі висновки:

І. У формуванні вихідних засад вітчизняного доказового права брали участь три основні центри впливу:

- а) власні правові традиції доказування сформовані практикою правозастосування юридичних звичаїв давніх слов'ян;
- б) греко-римське доказове право у візантійській обробці;
- в) положення християнського канонічного права східного обряду.

ІІ. Наявність власного категорійного апарату доказового права у давніх східних слов'ян, термінологічних позначень явищ теорії юридичних доказів (послухи, видоки,

свод, полічне тощо) свідчить про відповідний розвиток власних національних правових уявлень про юридичне доказування у руському звичаєвому праві.

III. “Руська Правда”, як інкорпорація правових звичаїв давніх русів за своїми вихідними засадами доказового права в цілому відповідала аналогічним кодифікаціям варварських прав середньовіччя і сформувалась на ґрунті уявлень про докази родово-племінного періоду та перебувала під впливом греко-римського доказового права у візантійській переробці.

IV. Система засобів доказування Давньої Русі включала у себе присягу (клятву), ордалії (тортури, поєдинок, Суд Божий), свод (очну ставку), показання свідків (видоків та послухів), письмові докази, речові докази (сліди, явлення, “полічні докази” тощо), що в цілому відповідало середньовічній європейській системі засобів доказування.

V. Період розвитку доказового права у добу литовсько-русько-польської держави характеризувався високим ступенем проробки основних положень доказового права, які стали підґрунтям для формування подальшого законодавства Російської Імперії в цілому, яка увібрала у своє законодавство накопичений досвід доказування литовсько-руського періоду і широко використовувала у своєму законодавстві пам’ятки правової думки, генеровані вихідцями з України.

Наведені висновки дозволяють більш глибоко зрозуміти генезу формування вітчизняного доказового права та його витоків, правових традицій, на яких ґрунтується сучасне правосприйняття та праворозуміння доказування.

Список використаних джерел

1. Леже, Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход [Текст] / Р. Леже ; [пер. с фр. Грядов А. В.]. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — 584 с.
2. Давид, Р. Основные правовые системы современности = Les grands systemes de droit contemporains [Текст] / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; [пер. с фр. В. А. Туманова]. — М. : Международные отношения, 1998. — 400 с.
3. Пахман, С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. Рассуждения Семена Пахмана [Текст] / С. В. Пахман. — М. : Изд-во университетской типографии, 1881. — 224 с.
4. Салогубова, Е. В. Римский гражданский процесс [Текст] / Е. В. Салогубова. — М. : Городец, 1997. — 57 с.
5. Демченко, В. О показаниях свидетелей, как доказательств по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого: историческое исследование [Текст] / В. Демченко. — К. : Университет. тип., 1859. — 108 с.
6. Эверс, И. Ф. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии [Текст] / И. Ф. Эверс ; [пер. с нем. И. Платонов]. — СПб., 1835. — 442 с.
7. Юшков, С. В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение [Текст] / С. В. Юшков ; под ред. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2010. — 352 с.
8. Сергеевич, В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права [Текст] / В. И. Сергеевич. — М. : Типография И. Н. Скороходова, 1894. — 227 с.
9. Ключевский, В. О. Курс русской истории [Текст] / В. О. Ключевский. — М. : Синодальная типография, 1904. — Ч. 1. — 456 с.
10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Russisches etymologisches Wörterbuch / М. Фасмер ; [пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева]. — [2-е, стереотип.]. — М. : Прогресс, 1986. — Т. 1-4. — 864 с.
11. Тихомиров, М. Н. Исследование о Русской Правде: Происхождение текстов [Текст] / М. Н. Тихомиров ; [отв. ред. Б. Д. Греков] ; Академия наук СССР. — М.-Л. : Академия наук СССР, 1941. — 206 с.
12. Витгенштейн, Л. Логико-философский трактат [Текст] / Л. Витгенштейн ; [пер. с нем. Добронравова И., Лахути Д.]; общ. ред. и предисл. В. Ф. Асмуса. — М. : Наука, 1958 (2009). — 133 с.
13. Летопись по Лаврентьевскому списку [Текст]. — СПб. : Издание Археографической комиссии, 1872. — 512 с.
14. Венгеров, А. Б. Теория государства и права [Текст] / А. Б. Венгеров. — М. : Новый юрист, 1998. — 520 с.

15. О системе судебных доказательств древнего германского права сравнимого с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ними в ближайшем соотношении. Рассуждение написанное А. Паломбецким [Текст]. — Х. : Университетская типография, 1844. — 169 с.
16. Новицкий, В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения [Текст] : [монограф.] / В. А. Новицкий. — Ставрополь : Изд-во СГУ, 2002. — 548 с.
17. Соловьев, С. История отношений между князьями Рюрикова дома [Текст] / С. Соловьев. — М. : Университет. тип., 1847. — 672 с.
18. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб. : Брокгауз-Ефрон, 1890–1907 [Электронный ресурс] Библиотека "Вехи". — URL : <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.
19. Кавелин, К. Основные начала русского судостроительства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Рассуждение, писанное для получения степени магистра гражданского законодательства [Текст] / К. Кавелин. — М. : Тип. А. Семена, 1844. — 191 с.
20. Самоквасов, Д. Я. Юридический лексикон, объясняющий термины и институты права, судопроизводства и нотариата [Текст] / Д. Я. Самоквасов. — Одесса : Изд-во Исаковича, 1885. — 290 с. (Т. 1. — Вып. 3)
21. Бабенко, В. В. Доказування в господарському процесі [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Бабенко, Вікторія Вікторівна. Федерація професійних спілок України ; Академія праці та соціальних відносин. — К., 2007. — 210 арк. — Бібліогр. : арк. 196–210.
22. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-54 гг. [Текст] / Институт Истории АН УССР Архивное Управление при Совете Министров УССР. — К., 1965. — 807 с.
23. Соловьев, С. М. История России с древнейших времен [Текст] / С. М. Соловьев. — М. : Голос, 1961. — Кн. V. — Т. 10. — 768 с.
24. Флоря, Б. Н. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины [Текст] / Б. Н. Флоря // Белоруссия и Украина: история и культура: ежегодник. — М., 2003. — С. 7-11.
25. Крип'якевич, І. П. Богдан Хмельницький [Текст] / І. П. Крип'якевич. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — Львів : Світ, 1990. — 408 с. — (Пам'ятки іст. думки України).
26. Смолій, В. А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — К. : Либідь, 1993. — 502 с.
27. Яковенко, Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) [Текст] / Н. М. Яковенко. — К. : Критика, 2008. — 472 с.
28. Статут Великого княжества Литовского 1529 г. [Текст] / под ред. К. И. Яблонского. — Мн. : Изд-во АН БССР, 1960. — 253 с.
29. Енциклопедія Українознавства [Текст] [в 10 т.]. — Париж; Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954-1989. — Т. 1 / гол. ред. В. Кубійович. — 4016 с.
30. Права по которым судится малороссийский народ изданные под редакцией и с приложением исследования о сем Своде и о законах действовавших в Малороссии профессора А. Ф. Кистяковского [Текст]. — К. : Унив. тип. (И. И. Завадзкого), 1879. — 1065 с.
31. Василенко, М. П. Матеріали до історії українського права [Текст] / М. П. Василенко // Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. — К., 1929. — № 11. — 336 с.
32. Віслобоков, К. А. Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття [Текст] / К. А. Віслобоков // Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ-Львів, 2004. — Т. II. — С. 351-376.

Надійшла до редакції 10.11.2011

Куфтырев П. В. Истоки формирования древнерусского доказательственного права по юридическим первоисточникам восточных славян

Проводится анализ генезиса древнерусского доказательственного права по юридическим первоисточникам славян. Рассматриваются научные взгляды относительно данного вопроса и делается вывод о том, что положения древнерусского доказательственного права имели существенное влияние на формирование современных представлений о юридическом доказывании.

Ключевые слова: доказательственное право; древнерусское право; юридическое доказывание.

Kuftyriev, P. V. Sources of Formation of the Old Russ Law of Evidence under Legal Primary Sources of East Slavs

In article the analysis of genesis of the Old Russ law of evidence under legal primary sources of Slavs is carried out. Scientific views concerning this point in question are considered and the conclusion that positions of the Old Russ law of evidence had essential influence on formation of modern representations about legal evidence becomes.

Key words: law of evidence; the Old Russ law; legal evidence.

